

Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences

| e-ISSN 2602-229X |

ARAŞTIRMA MAKALESİ

RESEARCH ARTICLE

DİPLOMAT VE ENCÜMEN-İ DÂNİŞ ÜYESİ SAHAK ABRO'NUN [Sahag Abroyan/Uuhwul Uupotwul] BATILI DİLLERDEN YAPTIĞI ÇEVİRİ FAALİYETLERİ

Translation Activities of Diplomat and Encümen-i Dâniş Member Sahak Abro [Sahag Abroyan/Uuhwul Uupotwul] from Western Languages

Yıldız DEVECİ BOZKUŞ*

Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara, Türkiye.

Geliş Tarihi/Received Date: 09.12.2020

Kabul Tarihi/Accepted Date: 12.04.2021

ÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş, yükseliş dönemlerinin ardından yaşadığı önce duraklama daha sonra ise gerileme dönemleri devletin birçok alanda ihtiyaç duyduğu reformların gerçekleştirilmesi konusunu gündeme getirmiştir. Bu ihtiyaçların giderilmesi konusunda askerî alanda başlayan reform adımlarının tek başına yeterli olmayacağı anlaşılarak zamanla köklü bir reform yapılmasının kaçınılmazlığı ortaya çıkmıştır. Bu noktada özellikle Tanzimat ve Islahat Fermanları ile birlikte birçok alanda köklü reformlar yapılmış, ancak devletin içine düştüğü gerileme süreci durdurulamamıştır. Bu anlamda gerçekleştirilen köklü reformların gayrimüslimler üzerinde de birtakım yansımaları olmuştur. "Modernleşme dönemi" olarak da anılan bu süreçte, devlet özellikle ihtiyaç duyduğu alanlarda yurtdışına eğitim amaçlı öğrenci göndermeye başlamıştır. Bu öğrencilerin ağırlıklı olarak gittikleri Avrupa devletlerinde edinmiş oldukları deneyimler zamanla yurda dönüşleriyle birlikte ülke içinde etkisini göstermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra farklı dillerden çok sayıda eser de Türkçeye çeviri yoluyla kazandırılmıştır. Bu çevirilerin Türkçeye kazandırılmasında gayrimüslimlerin önemli bir etkisi olmuştur. Gerek yabancı dillere olan ilgi ve yetenekleri gerekse yurtdışında edinmiş oldukları deneyimleri aracılığıyla dönemin çok sayıda önemli eserleri Ermeni münevverleri aracılığıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Bu çevirileri yapan isimlerden biri de daha ziyade diploması ve bürokrasi alanındaki üstün başarıları ile tanınan Sahak Abro'dur. Bu makalede Abro'nun hayatı ve eserlerine kısaca yer verildikten sonra, Abro'nun yapmış olduğu çevirilerin Osmanlı modernleşme tarihi açısından önemi üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Modernleşme, Entelektüel, Sahak Abro, Encümen-i Dâniş, Ermeniler.

ABSTRACT

The period of stagnation and then the decline of the Ottoman Empire after the establishment and rise periods brought up the issue of reforms that the state needed in many areas. It has been understood that the reform steps initiated in the military field alone will not be enough to meet these needs, and it has emerged that a radical reform is inevitable over time. At this point, fundamental reforms were made in many areas, especially with the Tanzimat and Islahat, but the regression process that the state fell into could not be stopped. The radical reforms carried out in this sense had some repercussions on non-Muslims as well. In this process, also known as the "modernization period", the state started to send students abroad for educational purposes, especially in the fields it needed. The experiences of these students in the European countries they mostly go to have started to show their effects in the country after they return home. In addition, many works from different languages have been translated into Turkish. Non-Muslims had an important effect on the translation of these translations into Turkish. Many important works of the period were translated into Turkish through Armenian intellectuals, thanks to their interests and skills in foreign languages and their experiences abroad. One of the names who made these translations is Sahak Abro, who is better known for his outstanding achievements in diplomacy and

* Sorumlu yazar/Corresponding author
E-mail: yildizdeveci@gmail.com

bureaucracy. After giving a brief overview of Abro's life and works in this article, the importance of Abro's translations for the history of Ottoman modernization will be emphasized.

Keywords: Ottoman, Modernisation, Intellectual, Sahak Abro, Armenians.

Please cite this paper as follows/Atf için:

Deveci Bozkuş, Y. (2021). Diplomat ve Encümen-i Dâniş Üyesi Sahak Abro'nun [Sahag Abroyan/Uuhuluş Uuqnotulu] Batılı Dillerden Yaptığı Çeviri Faaliyetleri. *Alnteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1): 13-27.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme çabaları ilk etapta askerî alanda başlamış olsa da zamanla devletin bütün katmanlarında böyle bir ihtiyacın olduğu anlaşılmıştır. Modernleşme gayretleri beraberinde toplumların aydınlanma süreci üzerinde de önemli bir etki bırakmıştır. İmparatorluk sınırları dahilindeki tüm Müslim ve Gayrimüslimler üzerinde etkili olmaya başlayan bu süreç, ne yazık ki bir arada yaşayan farklı gruplar üzerindeki etkisini eşzamanlı olarak gösterememiştir.

Toplumların aydınlanma tarihi sürecinde matbaa ve basım-yayım faaliyetlerinin de önemli bir etkisi olmuştur. Örneğin; Bogos Levon Zekiyan, Ermeni aydınlanma sürecinin Ermeni matbaası ve yayıncılığı aracılığıyla çok daha erken tarihlerde gerçekleştiğine işaret eder. XVI. ve XVII. yüzyıllarda dahi Ermenice kitapların Avrupa şehirlerinde, çoğunlukla Venedik, Paris, Marsilya ve Amsterdam'da basıldığını, bu yayınlar aracılığıyla Ermeni münevverlerinin Batı ile Doğu arasında temaslar kurmak suretiyle birer köprü vazifesi gördüklerini kaydetmiştir.²

Batılı toplumların aydınlanmalarında basım-yayım faaliyetleri etkili olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da matbaanın gelmesi ve yaygınlaşmasının modernleşme alanında son derece önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir. İlk matbaanın 1727'de Sultan III. Ahmed döneminde kurulmasının ardından 1729 yılında Türkçe eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. XVIII. yüzyılda İbrahim Müteferrika (ö.1160/1747) ile başlayan matbaacılık serüveni bir ilk olsa da Osmanlıda gayrimüslimlerin çok daha önce basım yayın alanında son derece velud bir çizgi izledikleri bilinmektedir. Özellikle Ermeni harfli Türkçe gazetelerin yayınlanması ve Tanzimat dönemine dair gelişmelerin mezkûr gazetelerde yer almış olması bu durumun önemli göstergelerindedir. Örneğin; 1863 yılında yayın hayatına başlayan *Varaka-i Havâdis* adlı Ermeni harfli Türkçe gazete bu noktada dönemin seküler Ermeni düşünce yapısı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.³

YÖNTEM

Bu makalede Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşamış ve Batılı dillerden çok sayıda eseri Türkçeye kazandırmış, önemli Ermeni münevverlerden biri olarak bilinen Sahak Abro'nun hayatı ve eserleri ele alınacaktır. Çalışmada Abro'nun bir entelektüel olarak seçilmiş olunmasının temelinde literatürde kendisiyle ilgili sınırlı bilgilerin olmasının yanı sıra, daha çok diplomatik kariyeriyle biliniyor olunmasının da önemli bir etkisi vardır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlı Türkçesi ile

² Bogos Levon Zekiyan, *Kayıp Kentten Manevi Vatana: Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi*, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2018, ss. 60-61.

³ 1863 yılında yayın hayatına giren *Varaka-i Havâdis* 1870 yılına kadar aktif yayın yapan Ermeni harfli Türkçe bir gazetedir. Gazete ilk senesinde Salı ve Perşembe günleri iki sayfa, Cumartesi günleri ise dört sayfalık uzun formatta yayınlanmıştır. Örnek olması açısından bkz. *Varaka-i Havâdis*, No: 12, 27 Temmuz 1863.

kaleme almış olduğu eserleri ve bu eserlerinin içeriğine dair çok fazla araştırmanın günyüzüne çıkarılmamış olunmasının etkisi olmuştur. Ayrıca Abro'nun Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle yazdığı eserler aracılığıyla sunduğu katkıyı ön plana çıkaran çalışmalardan ziyade, kendisinin diplomasi alanındaki başarılarıyla tanınan bir şahsiyet olması da bu konunun seçiminde etkili olmuştur.

OSMANLI MODERNLEŞME SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda yenileşme çabaları *kuruluş* ve *yükseliş* dönemlerindeki gücün yabancı devletler karşısında kaybetmeye başlanmasıyla birlikte ön plana çıkmıştır. Bu noktada yabancı devletlere karşı üstünlüğünü kaybetmeye başladığını fark eden Osmanlı Devleti, mevcut kurumların acilen yenilenmesi gerektiğini, ancak bu yolla bir çözüm sağlanabileceğini dşnmştir. Bunun için ilk dönemlerde bazı alanlarda birtakım adımlar atılmıştır. Ancak III. Selim'in (1789-1807) tahta çıktığı dönemde yapılan reformlar bu açıdan seleflerinkinden farklı olmuştur. III. Selim'in başlattığı reform faaliyetlerinin uygulanmasında bu alanda kendisinin aldığı eğitimin de önemli bir etkisi olduğuna dikkat çeken araştırmacılara göre, III. Selim daha şehzade iken "bütün müesseselerde ıslahat" fikrini⁴ hayata geçirmeyi düşünen bir padiŐah olmuştur.⁵ III. Selim'in başlattığı kapsamlı reform çalışmaları kısa vadede başarısız olsa da yeni bir süreci başlatmış olması açısından önemlidir. Bu konuda Carter V. Findley, III. Selim'in daha tahta çıkmadan önce gizli yazışmalarla niyet ettiği reformları gerçekleştirmek için Fransız yardımına başvurduğunu dahi dile getirmiştir. III. Selim'in reform konusundaki birinci önceliğinin mevcut askerî birlikleri yenilemek olduğuna işaret eden Findley, teknik hizmetlerin düzeyini yükseltmek için *Nizâm-ı Cedîd [Yeni Düzen]* adıyla bilinen Avrupa tipi bir ordu kurmaya çalışıldığını da belirtir.⁶

Findley, Osmanlıların reform ihtiyacının öncelikle askerî alanda yapılması gerektiğinin farkında olduğunu, ancak askerî reformların gerçekleştirilebilmesi için devletin bir bütün olarak (ekonomi, toplum ve kültürel alanlarda) dönüştürülmesi gerektiğini ifade eder.⁷ Tam da bu noktada bu deđiŐim ve dönüşümün yaşandığı alanlardan biri de eğitim olmuştur.

Niyazi Berkes, III. Selim döneminde uygulanmaya başlanan reformların temelde askeri alanla sınırlı olsa da söz konusu dönem için küçümsenemeyecek adımlar olduğunu ve bu dönemde eğitim alanında da birtakım adımların atıldığını belirtmiştir. Yeni askerlik yöntemlerine uygun askerlerin yetiştirilmesi için orduya gerekli olan yabancı subayların yurda getirtilmesi, yerli fen subaylarının yetiştirilmesi, dışarıdan alınması gereken silah ve mühimmatların getirtilmesi gibi son derece önemli adımlar bu dönemde atılmıştır. Bu süreçte ayrıca devletin sınırları içinde yapılabilecek olan askerî malzemeler için işyerlerinin açılması, bunun için gerekli ham madde ve işlenmiş maddelerin tedariki, yeni kışlaların yaptırılması oldukça önemli girişimlerdir. Bu dönemde fen subayı eğitimi

⁴ Geniş bilgi için bkz. *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, (Edt. Seyfi Kenan), İstanbul: İSAM Yayınları, 2010; Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (ev. Hr Güldü), İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.

⁵ Necdet Hayta-Uğur nal, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVIII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Ankara: Gazi Kitabevi Yay., 2013, ss. 65-80.

⁶ Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, 2. Baskı, (ev. Güneş Ayas), İstanbul: Timaş Yayınları, 2012, ss. 30-31.

⁷ Findley, *a.g.e.*, s.75.

yapan okulların genişletilmesi, yenilerinin açılması, eğitim için gerekli ders kaynaklarının Fransızca'dan Türkçeye çevrilmesi ve yayınlanması büyük bir önem kazanmış olup, böylece *Nizâm-ı Cedîd* döneminde eğitim konularında da reform adımlarının temelleri atılmıştır.⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1834 yılında Avrupa'ya öğrenci gönderildiğini kaydeden Odile Moreau, bu dönemde aynı zamanda Avrupa'dan öğretmen ve mühendis getirilmeye başlandığına işaret eder. 1834 ile 1838 yılları arasında Avrupa'ya ilk öğrencilerin gönderildiğini ve gidilen ülkeler arasında Londra, Paris ve Viyana'nın da aralarında yer aldığı ülkelere toplamda yirmi altı öğrencinin gönderildiği kaydedilmiştir.⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyılda hız kazanmış olan modernleşme sürecinde gayrimüslimlerden çok sayıda Ermeni münevverin Batılı dillerden Türkçeye çeviri yoluyla eserler kazandığı bilinmektedir. Bu makalede bu isimlerden sadece birine yer verilecektir. Akademik literatürde yaygın olarak diploması ve bürokrasi alanlarındaki başarılarıyla bilinen Sahak Abro'yla ilgili olarak bu makalede daha ziyade Türkçeye kazandırmış olduğu eserler ve bu eserlerin önemi üzerinde durulacaktır. Böylece Abro'nun bir aydın olarak Batılı dillerinden yapmış olduğu tercüme eserlerin dönemin kamuoyu üzerindeki yansımaları anlaşılmasına çalışılacaktır.

ENCÜMEN-İ DÂNİŞ ÜYESİ SAHAK ABRO (SAHAK ABROYAN EFENDİ) VE BATILI DİLLERDEN TÜRKÇEYE KAZANDIRDIĞI ESERLER

ՍԱՀԱԿ ԱԴՐՈԵԱՆ

15 Eylül 1823 İzmir- 8 Ağustos 1900 İstanbul¹⁰

Sahak Abro, Ermeni Abro Çelebi'nin oğlu olarak 15 Eylül 1823 yılında İzmir'de doğmuştur. İstanbul'a genç yaşta gelmiş olan Abro *Bâb-ı Âlî Tercüme Kalemi*'nde göreve

⁸ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), İstanbul: YKY Yayınları, 2002, s. 96. Ayrıca, *Nizâm-ı Cedîd* dönemi askerî, idârî, ilmi, iktisâdî ticarî, siyasî ve diploması alanlarında yapılmak istenen yenileşme/düzeltilme çabaları için bkz. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayûnları -Nizâm-ı Cedîd- 1789-1807*, Ankara: TTK, 1988.

⁹ Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askerî "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2010, ss. 58-59.

¹⁰ Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 319.

başlamıştır.¹¹ Tanzimat'ın eşitlik politikasının olumlu yansımalarının görüldüğü alanlardan biri de *Tercüme Odaları*¹² olduğundan, araştırmacılara göre Müslüman memurların yanında gayrimüslim memur sayısında da bu dönemde belirgin bir artış yaşanmıştır.¹³

1853 yılına kadar Krikor Margosyan ile birlikte Ermenice bir dergi olan *Noyyan Ağavni* [Nuh'un Güvercini]¹⁴ adlı bir süreli yayında görev alan Abro, daha sonra *Hâriciye Nezâreti*'ne girmiştir.¹⁵ Namık Sinan Turan'a göre Tanzimat dönemi boyunca devletin en güçlü unsuru Mülkiye memurlarından oluşmuştur. Mustafa Reşid Paşa, Fuad ve Mehmed Emin Âlî Paşa (1814-1871) gibi parlak isimleri yetiştiren Hâriciye bürokrasisi en güçlü pozisyonuna bu dönemde ulaşmış olup, Sultanın otoritesi ikinci plana düşmüş ve bürokratların egemenliği başlamıştır. Turan, Hâriciye seçkinler zümresinin yetiştiği esas kurumların başında *Tercüme Odası*'nın geldiğini, özellikle reformlar ve batılılaşma konularının buradaki seçkinlerin temel programı olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁶

Âlî Paşa'nın sadrazamlık görevi sırasında *Mâbeyn-i Hümayûn Baştercümanlığı* görevinde bulunan Abro, daha sonra *Hâriciye Nezâreti Umûmî Kâtipliği*'ne getirilmiştir. Bir süre sonra Bulgar İsyânının bastırılmasının ardından Bulgaristan'ın idarî durumunu incelemek için oluşturulan Filibe'deki *Fevkalâde Komisyon*'u (1876) üyeliğine de getirilen Abro'ya, daha sonraları aynı komisyonda başkanlık görevi verilmiştir. Devletin en önemli kurumlarında son derece kritik görevlerde bulunan Abro, zamanla *Şûrâ-yı Devlet Hukuk Şubesi Azâlığı* da yapmıştır.¹⁷

Abro, 1860'ta, Lübnan ve Suriye'de Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çıkan olaylar sırasında önemli görevlerde bulunmuş, özellikle bu olayların incelenmesi konusunda bölgeye gönderilen Fuat Paşa'nın ekibinde yer almıştır. Fuat Paşa'nın başkanlığında toplanan *Avrupa Komisyonu*'nda görev alan Abro, bu kez Osmanlı Devleti'ni komisyon azâsı olarak temsil etmiştir.¹⁸

Abro, Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin üst düzey önemli görevlerinde bulunmanın yanı sıra edebî alanda da ciddi katkı sağlamış bir münevverdir. Bu noktada Abro'nun *Büyük Petro*, Voltaire'in *XII. Şarl Tarihi*, Jean Baptiste Say'ın *Politik Ekonomi* ve Niccolo Machiavelli'nin *De Principatibus* [Hükümdar] adlı eserleriyle ilgili yaptığı çeviriler dikkat çekicidir.¹⁹

¹¹ Kayaoğlu, a.g.e., s. 319.

¹² Tercüme Odaları hakkında geniş bilgi için bkz. Cahit Bilim, "Tercüme Odası", *OTAM*, Sayı-1, Ankara 1990, s. 29-43; Cengiz Orhonlu, "Tercüman", *MEB, İA*, c. 12/1, İstanbul, 1993, s. 81.

¹³ Turan, a.g.e., s. 355, Erik Jan Zürcher, Bâbiâli'nin XVIII. yüzyılda İstanbul'da 1000-1500 arasında memur istihdam ettiğini belirtir. Zürcher, XVIII. yüzyılda modern ulus devletleriyle kıyaslandığında Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet örgütünün üç bakımdan farklı olduğunu ve bu anlamda sayısal olarak küçük olmasıyla ilk sırada yer aldığına dikkat çeker. Bkz. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, ss. 29-30.

¹⁴ *Noyyan Ağavni* 1852 yılında yayın hayatına başlamıştır.

¹⁵ Gazetenin yayın hayatı bir süre sonra ekonomik sorunlar nedeniyle sona ermiştir. Geniş bilgi için bkz. V. Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu*, İstanbul 2004, s. 181.

¹⁶ Turan, a.g.e., ss. 354-355.

¹⁷ Kayaoğlu, a.g.e., s. 319; Osman Zahit Küçükler, *Osmanlı Devletinde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, s. 149.

¹⁸ Küçükler, a.g.e., s. 147.

¹⁹ Kayaoğlu, a.g.e., s. 319.

Encümen-i Dâniş'in Hâricî üyeleri²⁰ arasında yer alan ve "Sahak Efendi" olarak da bilinen Abro, Türkçe'nin yanı sıra Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Ermenice ve Rumca dillerine vakıf bir münevverdir. Abro, ayrıca 1851 yılı Nisan ayından 1856 yılına kadar ilk Osmanlı resmî gazetesi olan *Takvîm-i Vekâyi*'nin Fransızcaya çevrilmesi görevinde de bulunmuştur.²¹

1880 yılında ise, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında işgale uğramış olan Edirne'den göç edenlerle ilgili bir komisyonda görev alan Abro, burada göçle birlikte geride bırakılan hayvan ve eşyaların iadesi için kurulan bir komisyonda görev almıştır. Abro, ayrıca Edirne'den döndükten sonra bu kez Berlin Antlaşmasınının 23. maddesi gereğince, Doğu Rumeli'deki düzeni inceleyecek olan komisyon üyeleri arasında yer almıştır.²²

Abro, Osmanlı Devleti'ndeki üstün başarıları nedeniyle ikinci rütbeden Osmânî ve Mecîdî nişanlarıyla ödüllendirilmiş bir aydındır. 8 Ağustos 1900 tarihinde İstanbul'da vefat eden Abro, Şişli Ermeni mezarlığına defnedilmiştir.²³

Sahak Abro'nun Batılı Dillerden Türkçeye Çevirdiği Eserler

Bürokratik kariyerinin yanı sıra Türkçeden Fransızcaya ve Fransızcadan Türkçeye yaptığı çevirilerle bilinen Abro'nun Türkçeye kazandırdığı eserler arasında ilk sırada *Avrupa'da Meşhûr Ministroların Tercüme-i Hâllerine Dair Risâle* yer almaktadır. 1854 tarihinde İstanbul'da yayınlan eser, 262 sayfadan oluşmaktadır.

Abro'nun Fransızcadan Türkçeye tercüme etmiş olduğu bu eser, Avrupa'daki siyasî gelişmeleri ve önde gelen devlet adamlarını ele alması bakımından önemli bir çalışmadır.

Abro'nun dört cilt olarak tasarladığı bu eserin birinci cildinde, Mösyö Talleyrand, Prens Matternich, Lord Wellington, Comte de Nessellrode ve Lord Palmerston'un biyografileri ele alınmıştır. Sahak Abro bu kitabında adı geçen şahsiyetlerle ilgili özellikle Avrupa'da bulunan kaynaklardan faydalanarak eseri kaleme aldığını da kaydetmiştir. Abro ayrıca bu konuyla ilgili olarak *Maârif-i Umûmiye*'ye²⁴ bir dilekçe ile başvuruda bulunmuştur. Dilekçesinde kitabın tüm gelirin *Takvimhâne-i Âmireye*'ye bırakan Abro, bu çalışması karşılığında rütbesinin "üçüncü derece"ye çıkarılmasını, "hattat ve mücellid akçesi" olarak da kendisine maaş ödenmesini istemiştir. Abro'nun kaleme aldığı bu eser dolayısıyla tüm talepleri kabul edilmiş ve kendisi "rütbe-i sâlise" ile taltif edilmiştir.²⁵

Abro'nun Fransızca kaynaklardan istifade ederek hazırlamış olduğu bu derleme kitabın önsözünde Osmanlı Devleti'nin ve padişahın bu tür eserlere genel olarak önem

²⁰ Encümen'in dâhilî ve hâricî üyeleri, üyelerin sayıları, vasıfları ve seçim usulleri hakkında geniş bilgi için bkz. Taceddin Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, İstanbul 1998, s. 64-72. Ayrıca bkz. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı -XIX. Asır Osmanlı Maârif Târihi-*, (Yay. Haz. Taceddin Kayaoğlu), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001, ss. 41-51.

²¹ Küçükler, *a.g.e.*, s. 147.

²² Küçükler, *a.g.e.*, s. 149.

²³ Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 319. Sahak Efendi olarak da bilinen Abro'nun hayatıyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller*, Ankara: Nobel Yayınları, 2020, ss. 305-313.

²⁴ Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin teşkiline dair bkz. Mahmud Cevad Nâfi, *a.g.e.*, ss. 27-30.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, s. 83.

verdiğine ve çevirilerinin yapılmasını teşvik ettiğine işaret eder. Abro ayrıca özellikle Mustafa Reşid Paşa'nın da bu tür eserleri yakından takip ettiğini dile getirir.²⁶

Avrupa'da Meşhûr Ministroların Tercüme-i Hâllerine Daîr Risâle, XIX. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da yaşanan karmaşa döneminde oldukça etkili olan dönemin beş devlet adamına dair bilgiler içermesi açısından oldukça önemlidir. Bu devlet adamlarının özellikle Napolyon döneminde öne çıktığı ve daha sonra kendilerinden üç krallar döneminde kritik konularda destek alındığı bilinmektedir. Söz konusu devlet adamlarının isimleri şöyledir;

- Mösyö Talleyrand (Charles-Maurice de Talleyrand-Périgord),
- İngiltere dışişleri bakanlığı ve başbakanlığı yapmış olan Lord Palmerston (Henry John Temple, 3rd Viscount Palmerston),
- Avusturya dışişleri bakanlığı ve başbakanlığı yapmış olan Prens Metternich (Klemens Wenzel von Metternich),
- Waterloo savaşında Napolyon'a karşı savaşan ittifak ordusunun komutanı Lord Wellington (Arthur Wellesley, 1st Duke of Wellington)
- Alman Baltık asıllı olup Rusya dışişleri bakanlığı yapan Kont Nesselrod (Karl Robert Nesselrode).²⁷

Abro, kitabın “önsöz” bölümünde yukarıda bahsedilen beş devlet adamının yanı sıra dönemin önde gelen diğer devlet adamlarına dair bilgiler vereceğini de ifade etmiştir. Bu devlet adamlarının isimleri şöyledir;

- İngiltere başbakanı Lord John Russel,
- Napolyon'un generallerinden iken İsveç devletine kral olan Mösyö Jean-Baptiste Bernadotte,
- Fransa başbakanlarından Mösyö François Guizot,
- İngiltere eski başbakanlarından Sir Robert Peel,
- Cezayir'de Fransızlara karşı mukavemet eden Abdülkadir,
- Eski Fransız bakanlardan Mösyö Casimir Perier ve Louis-Mathieu Molé,
- Yunan hükümet üyelerinden Mösyö Koletti,
- Eski Fransız sefirlerinden Mösyö Sebastian,
- Fransanın ünlü şair ve devlet adamlarından De La Martin,
- Napolyon mareşallerinden olan ve daha sonra başbakanlık yapan Jean-de-Dieu Soult,
- Polonya asıllı olup Rusya'da dışişleri bakanlığı yapan, sonraki dönemde Fransa'ya iltica eden Adam Jerzy Czartoryski,
- Fransa başbakanlarından Camille Hyacinthe Odilon Barrot,
- Mösyö Thiers ve Avusturya hanedanından Prens Şarl²⁸

²⁶ Küçükler, *a.g.e.*, ss. 173-174.

²⁷ Küçükler, *a.g.e.*, s.174.

²⁸ Küçükler, *a.g.e.*, ss.174-175.

Sahak Abro'nun *Avrupa'da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hâllerine Dair Risâle* adlı derleme eseri²⁹

Abro, bu derleme eseri kaleme alırken kullandığı kaynaklarla ilgili olarak bazı önemli isimlerden bahsetmiştir. Örneğin; Mösyö Bastid, Mösyö Thiers, Mösyö Amede, Mösyö Gustav, Mösyö Dupre ve Mösyö Kapfik adlı yazarların eserlerinden istifade ettiğini belirten Abro, kamuoyunda bu tarz şahsiyetlerle ilgili eserlerin çok da yararlı olmadığı şeklinde bir kanaatin yaygın olduğunu, ancak bunun tam tersi bir durumun söz konusu olduğunu ifade eder. Adı geçen şahsiyetlerin hem görevleri hem de yürüttükleri devlet politikaları gereği oldukça önemli isimler olduğunu ve bu nedenle bu tür eserlerin yararlı olduğunu belirtir.³⁰

Abro'nun Türkçeye tercüme etmiş olduğu bir diğer çalışma ise *Târih-i Umûmî* adlı eserdir. Abro Paris Dârülfünûnunda kendisinin tarih hocası olan Mösyö Souvanie'ye ait olan bu eseri Fransızcadan Türkçeye çevirmiştir.³¹

Taceddin Kayaoğlu *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri* adlı eserinde bu kitabın İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde yazma olarak bulunduğunu kaydeder. Kayaoğlu kütüphanedeki tercüme olarak hazırlanan yazma kısmının beş cilt şeklinde düzenlenen eserin birinci kısmı olduğuna işaret eder. Eserin birinci cildinde Hazreti Âdem döneminden Roma devletinin ortaya çıkışına kadar olan dönemde meydana gelen gelişmeler ele alınmıştır. Eserin giriş bölümünde ise Abro tarih biliminin neden önemli olduğu üzerinde durmuştur. Abro, bu eserin hazırlanması, yani *Târih-i Umûmî*'nin tercüme edilmesi görevinin kendisine vazife olarak verildiğini de kaydetmiştir. Eserle ilgili bir diğer önemli husus ise Abro'nun eseri tamamladıktan sonra *Encümen-i Dâniş*'e sunduğunu da beyan etmiş olmasıdır.³²

²⁹ Sahak Abro, *Avrupa'da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hâllerine Dair Risâle*, İstanbul 1854, Seyfettin Özege Kütüphanesi.

³⁰ Küçükler, a.g.e., ss. 174-175.

³¹ Emel Koç, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Felsefe Cemiyetleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (17), s. 494.

³² Kayaoğlu, a.g.e., s.32.

Abro'nun 1852 yılında Fransızcadan Türkçeye çevirdiği bir diğer eser ise *İlm-i Tedbîr-i Menzil*'dir. Fransız yazar Jean Baptiste Say'den yapılan bu çevirinin orjinal ismi *Catechisme d'Economie Politique (Politik Ekonomi)*'dir.³³ Bu eser *Meclis-i Ma'ârif ve Meclis-i Vâlâ*³⁴ kararlarıyla Türkçeye çevrilmiştir. Eserde yayının çevrilme gerekçesi ise "...bilhassa erbâb-ı dâniş ve istidâdda ilim ve icmâli husûlüne ve umûm nâsa faideli olacağı..." sözleriyle dile getirilmiş olup, eserin masrafları ve gelirinin Abro'ya ait olduğu belirtilmiştir. Abro, yapmış olduğu bu çeviriden dolayı beş bin kuruşla taltif edilmiştir. 1852 yılında Mühendisöğlü Ohannes Matbaasında yayınlanmış olan 145 sayfalık eser, içerik olarak ekonomi politik ağırlıklı konular üzerinde durmaktadır. Bu eser ayrıca Osmanlı Devleti'nde Batılı modern ekonomi teorilerini topluma aktaran çalışmalar arasında bir ilk olarak değerlendirilmektedir.³⁵

Abro, kitabın "önsöz"ünde neden bir eseri çevirme ihtiyacı duyduğunu açıklarken, aynı zamanda ekonomi politiğin ne olduğunu ve Osmanlıda bahse konu alandaki kaynaklara olan ihtiyaca yer verir. Bu konularla ilgili bilgiye olan ihtiyaca değinerek bu alanda sınırlı kaynakların olduğunu ve Batıdaki konuyla ilgili bilgilerin Osmanlıda pek fazla bilinmediği için mevcut ihtiyaca cevap vermek amacıyla böyle bir eseri çevirmeye karar verdiğini belirtir.³⁶

Encümen-i Dâniş'in Azâ-yı Hâriciye üyeleri arasında yer alan Abro, bu eseri kaleme alma nedeninin halkın da bu tarz ilimlerden kendi seviyelerine göre yararlanmaları olduğunu ve bu nedenle eseri tercüme ettiğini ifade etmiştir.³⁷

Abro'nun, *Catechisme d'Economie Politique* adlı eserden çevirdiği *İlm-i Tedbîr-i Menzil*'in "Fihrist" kısmı³⁸

³³ Koç, a.g.e., s. 494.

³⁴ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Seyiedanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: TTK Yayınları, 1994.

³⁵ Küçükler, a.g.e., ss. 170-173.

³⁶ Küçükler, a.g.e., ss. 170-171.

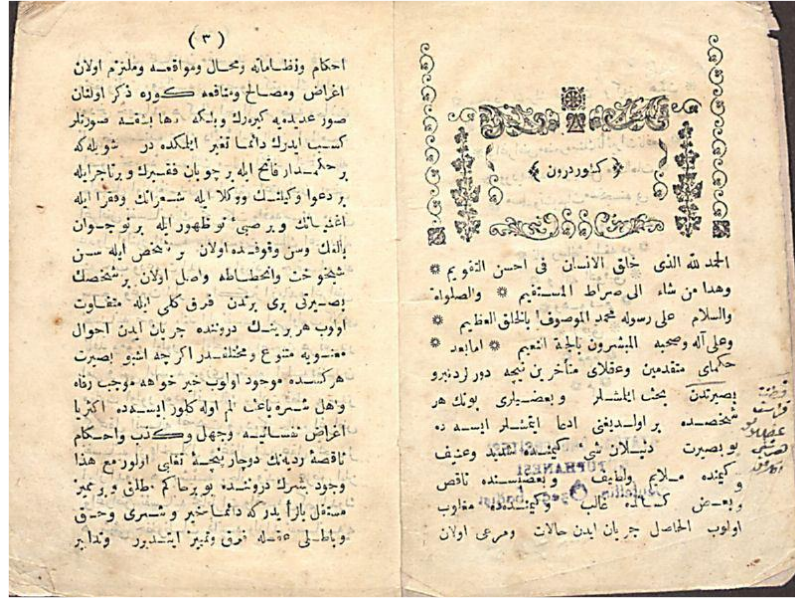
³⁷ Ségur'un telif edip, Tercüme Odası memurlarından Mösyö Sahak'ın tercüme ettiği eserin basımına dair bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade (İ.), Meclisi Vükelâ (MV): 6166, 23 Ra 1267/27 Ocak 1851; Kayaoğlu, a.g.e., s. 82.

³⁸ Abro'nun Jean Baptiste Say'ın *Catechisme d'Economie Politique* adlı eserinde çevirdiği *İlm-i Tedbîr-i Menzil* adlı eserin içindekiler bölümü, Seyfettin Özege Kütüphanesi.

İlm-i Tedbîr-i Menzil adlı bu eserde ithalat, ihracat, emvâlin mübâdelesî, sanat, ticâret ve zirâata dair nizâm, mülk hukuku, sermâye, mâliye, emlak, vergi, istikrâz vb. iktisâdî, mâlî ve diplomasiye dair çok sayıda konuya yer verilmiştir.³⁹

Ağırlıklı olarak Fransızcadan çeviriler yapan Abro'nun bir diğer çalışması ise Fransız yazar Louis-Philippe Comte de Ségur'un eserinin çevirisi olan *Vücûd-ı Beşerin Sûret-i Terkîbi* adlı kitaptır.⁴⁰ *Meclisi Vâlâ* tarafında bu eserin baskı ve yayınlanmasında herhangi bir sorun olmadığına da vurgu yapılmıştır.⁴¹

Abro'nun bir diğer çalışması Fransız yazar Louis-Philippe Comte de Ségur'den bir diğer eseri *Pensées Politiques* adlı eserinden yaptığı çeviridir. Eseri Türkçeye *Kişver-i Derûn* olarak tercüme eden Abro'nun bu çevirisi 1871 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.⁴² Eser insan vücudunun gelişimini devlete benzetir. Güzel ahlâk, [*ahlâk-ı memdûha*] ile insana zarar veren kötülüklerin [*ağraz-ı muzır-ı insânîye*] insanoğluna verdiği fayda ve zararları inceler. Bu durumu devletin oluşum ve gelişimine uyarlayan söz konusu eser, 40 sayfadan oluşmakta olup, tercüme edilmesi 1851 yılında tamamlanmışsa da ancak 1871 yılında basımı yapılabildiği görülmüştür.⁴³

Sahak Abro'nun, Louis-Philippe Comte de Segur'un *Pensées Politiques* adlı Fransızca eserinden Türkçeye çevirdiği *Kişver-i Derûn* adlı eserin ilk sayfaları⁴⁴

Abro, Türkçeden Fransızcaya da tercüme yapmıştır; Ahmet Cevdet Paşa'nın Fuat Paşa ile birlikte yazdığı *Kavâid-i Osmâniye* adlı eseri ise 1852'de Fransızca'ya tercüme etmiştir. Abro, Büyük Petro'nun hikâyelerini de çevirmiş bir münevverdir.

Abro'nun yayınlanmış eserleri dışında yayınlanmamış eserleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında ilk sırada Voltaire'min *XII. Şarl Tarihi* ve Türkçeye çevirdiği *Büyük Petro*

³⁹ Jean Baptiste Say, *Catechisme d'Economie Politique, İlm-i Tedbir-i Menzil*, (Fransızcadan Çev. Sahak Abro), Mühendisioğlu Ohannes Matbaası, İstanbul 1852, Seyfettin Özege Kütüphanesi.

⁴⁰ Fatih Arslan, "Encümen-i Daniş ve Osmanlı Aydınlanması/Encümen-i Daniş and Ottoman Enlightenment", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11), s. 432.

⁴¹ Kayaoğlu, a.g.e., s.82.

⁴² Küçükler, a.g.e., s.150.

⁴³ Küçükler, a.g.e., 173.

⁴⁴ Louis-Philippe Comte de Segur, *Pensées Politiques, Kıss-ı Derûn*, (Fransızcadan çev. Sahak Abro), İstanbul 1871, s. 3, Seyfettin Özege Kütüphanesi.

Tarihi ilk sırada yer alır. Dönemin Dışişleri Bakanı Rıfat Paşa ile birlikte hazırlanmış olduğu Niccolo Machiavelli'nin *De Principatibus* [Hükümdar] adlı eserinden yapılan *Prens* adlı çeviri ayrı bir çalışmasıdır. Abro'nun ayrıca İngiliz yazar Bufel'dan *Târih-i Medeniyet* ve Amerikalı Rereper'den *Avrupa'nın Tedkâkât-ı Manevîyesi*⁴⁵ adlı eserleri de bulunmaktadır.

SONUÇ

Sahak Abro'nun gerek yaşadığı dönemde birçok yabancı dile olan hâkimiyeti gerekse yapmış olduğu çeviriler aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle de modernleşme ve Batılılaşma faaliyetlerine ciddi katkılar sunan bir münevver olduğu görülmektedir. Abro'nun *Encümen-i Dâniş*'te görev alması, bunun yanı sıra önemli diplomatik ve bürokratik komisyonlardaki görevleri de kendisinin bir aydın olarak gelişmesinde ciddi katkılar sunmuştur. Bu açıdan bakıldığında Abro'nun Batılı dillerden Türkçeye yapmış olduğu çeviriler aslında bir bakıma bu eserler aracılığıyla toplumda pek fazla bilinmeyen konuların aydınlanması noktasında katkılar sağlamıştır. Bu nedenle Abro'nun özellikle de Fransızcadan Türkçeye yapmış olduğu çeviriler dönemin koşulları göz önünde bulundurulduğunda içerik ve dil açısından son derece önemli eserlerdir.

⁴⁵ Sezai Balcı, "Bir Osmanlı-Ermeni Aydın ve Bürokratı: Sahak Abro (1825–1900)", İbrahim Erdal and Ahmet Karaçavuş (Ed.). *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler* içinde, IQ Kültür Sanat, İstanbul 2009, ss. 111-112.

EKLER

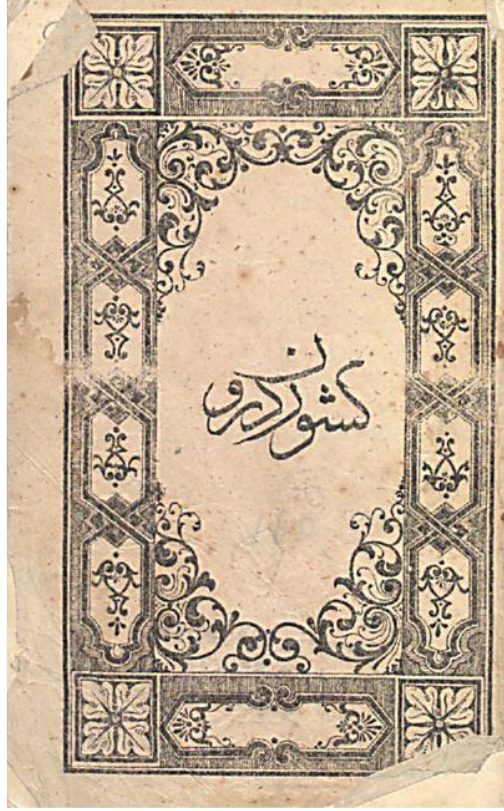
سفر	صفحة	صواب	خطا
۱۵	۰۰۴	وارد وليكتون	وارد وليكتون
۰۱	۰۰۵	ذبح	ذبح
۰۷	۰۰۶	اورناتون	اورناتون
۱۳	۰۰۹	مخصوصات	مخصوصات
۲۳	۰۰۹	مخصوصه	مخصوصه
۰۰	۱۱	برابر ارتباط	برابر ارتباط
۱۰	۰۱۱	مخصوصات	مخصوصات
۲	۱۲	المقدار	المقدار
۱۱	۱۶	ديپلمات	ديپلمات
۱۱	۲۴	فولستوسبول - رفاقتوسبول	فولستوسبول - رفاقتوسبول
۱۳	۳۵	وتريه	وتريه
۵	۳۶	پروسيا دولته	پروسيا دولته
۱۵	۶۶	تيلست	تيلست
۱۱	۸۱	سناو	سناو
۰۹	۹۶	تيرول	تيرول
۲۲	۹۹	ماربازك	ماربازك
۹	۱۰۲	سنتريه	سنتريه
۰۱	۱۰۹	قبول ايله صفا	قبول ايله صفا
۲۵	۱۲۸	تجديد نظامات	تجديد نظامات
۲۴	۱۳۱	النش اوچ سئسي	النش اوچ سئسي
۰۶	۱۵۲	قوللانغه	قوللانغه
۰۸	۱۵۲	اور دولور	اور دولور

سفر	صفحة	صواب	خطا
۶		موسيو تالريك ترجمه حال	موسيو تالريك ترجمه حال
۹۴		مشهور ريس مترجمك ترجمه حال	مشهور ريس مترجمك ترجمه حال
۱۴۲		لورد وليكتونك ترجمه حال	لورد وليكتونك ترجمه حال
۱۵۸		قوت نسلرولك ترجمه حال	قوت نسلرولك ترجمه حال
۱۸۱		لورد ماركسولك ترجمه حال	لورد ماركسولك ترجمه حال
۲۰۷		موسيو تالريك مترجمك مقاله مشهوره	موسيو تالريك مترجمك مقاله مشهوره

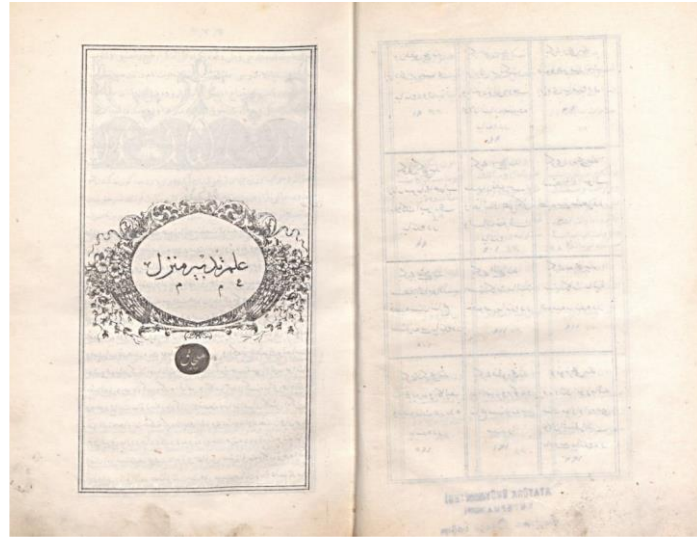
EK 1: Avrupa'da Meşhûr Ministroların Tercüme-i Hâllerine Dâir Risâle adlı eserin “fihrist” sayfası, Seyfettin Özege Kütüphanesi.

EK 2: Sahak Abro'nun Avrupa'da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hâllerine Dair Risâle adlı eseri, Seyfettin Özege Kütüphanesi.

EK 3: Sahak Abro'nun Segur'dan çevirdiği *Kışver-i Derûn* adlı eserinin kapağı, Seyfettin Özege Kütüphanesi.

EK 4: Sahak Abro'nun Jean Baptiste Say'dan çevirdiği *İlm-i Tedbîr-i Menzil* adlı eseri, Seyfettin Özege Kütüphanesi.

KAYNAKÇA

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade (İ), Meclisi Vükelâ (MV.), 6166, 23 Ra 1267/27 Ocak 1851.
- Abro, S. (1854). *Avrupa'da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hâllerine Dâir Risâle*, İstanbul, Seyfettin Özege Kütüphanesi.
- Artinian, V. (2004). *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*. İstanbul: Aras Yayınları.
- Arslan, F. (2009). "Encümen-i Daniş ve Osmanlı Aydınlanması/Encümen-i Daniş and Ottoman Enlightenment", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11):420-439.
- Balcı, S. (2009). "Bir Osmanlı-Ermeni Aydın ve Bürokratı: Sahak Abro (1825–1900). İbrahim Erdal and Ahmet Karaçavuş (Ed.). *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler* içinde. İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), YKY Yayınları, İstanbul.
- Bilim, C. (1990). "Tercüme Odası", *OTAM*, Sayı-1, Ankara, ss. 29-43.
- Deveci Bozkuş, Y. (2020). *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Findley, C. (2012). *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*, 2. Baskı, (Çev. Güneş Ayas), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Hayta, N. & U. Ünal (2013). *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVIII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)*, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
- Karal, E. Z. (1988). *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları -Nizâm-ı Cedîd- 1789-1807*, Ankara: TTK.
- Kayaoğlu, T. (2013). *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852–1925)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kayaoğlu, T. (1998). *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*. İstanbul: Kitabevi.
- Küçükler, O. Z. (2016). *Osmanlı Devleti'nde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Daniş*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Koç, E. (2011). "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Felsefe Cemiyetleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (17):487-522.
- Moreau, O. (2010). *Reformlar çağında Osmanlı İmparatorluğu: Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*. (Çev. Işık Ergüden), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Nâfi, M. C. İ.Ş. (2001). *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı -XIX. Asır Osmanlı Maârif Târihi*, (Yay. Haz. Taceddin Kayaoğlu), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi (2010). (Edt. Seyfi Kenan), İstanbul: İSAM Yayınları.
- Orhonlu, C. (1993). "Tercüman", *MEB, İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. 12/1, İstanbul.
- Say, J. B. (1852). *Catechisme d'Economie Politique, İlm-i Tedbîr-i Menzil*, (Fransızcadan çev. Sahak Abro), İstanbul:Mühendisioğlu Ohannes Matbaası, Seyfettin Özege Kütüphanesi.
- Segur, L.P. C. (1871). *Pensées Politiques, Kışver-i Derûn*, (Fransızcadan çev. Sahak Abro), İstanbul, Seyfettin Özege Kütüphanesi
- Shaw, S. J. (2008). *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (Çev. Hür Güldü), İstanbul: Kapı Yayınları.
- Turan, N. S. (2018). *İmparatorluk ve Diplomasi: Osmanlı Diplomasinin İzinde*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 3. b.
- Varaka-i Havâdis*, No: 12, 27 Temmuz 1863.
- Zekiyan, B. L. (2018). *Kayıp Kentten Manevi Vatana: Ermeni Tarihine Toplu Bir Bakış Denemesi*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Zürcher, E. J., & Gönen, Y. S. (2002). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.